

Anna Karczewska

Czytelnictwo chłopów jako przedmiot inteligenckiego dyskursu w Królestwie Polskim w XIX w.

Streszczenie rozprawy doktorskiej

Proponowana praca dotyczy jednego z aspektów tzw. kwestii chłopskiej, jednego z najważniejszych problemów przykuwających uwagę opinii publicznej na przestrzeni XIX w., którego genezy należy jednak upatrywać w przemianach świadomości elit społecznych, dokonujących się w ostatniej ćwierci poprzedniego stulecia.

Zauważalna zmiana charakteru dyskursu poświęconego chłopom nastąpiła po wejściu w życie reformy uwłaszczeniowej z 1864 roku, która miała zapewnić władzy zaborczej lojalność mieszkańców wsi i utrwalić dawne urazy chłopów wobec ziemian i innych przedstawicieli elit, legitymizujących dotychczasowy porządek społeczny. W roli głównych dyskutantów i moderatorów debaty publicznej wystąpiła kształtująca się właśnie inteligencja. Jej przedstawiciele, jakkolwiek reprezentowali różne poglądy i środowiska ideowe, a więc zajmowali rozmaite stanowiska wobec miejsca i roli chłopów w przestrzeni społecznej, przyznawali jednak, że jednym z podstawowych warunków służących rozwiązaniu kwestii chłopskiej jest oświata ludowa i czytelnictwo.

Sami chłopci długo pozostawali biernymi obserwatorami tej dyskusji. Pozbawieni do niedawna bodźców zewnętrznych, które pozwalałyby im na prawidłowy rozwój tożsamości, pozostawieni w stanie – wedle terminologii psychologicznej – deprywacji sensorycznej, zaburzającej ich relacje ze światem zewnętrznym, dopiero dzięki aktywności publicystów, reprezentujących szeroki wachlarz poglądów na rzeczywistość, zaczęli stopniowo budować własną świadomość i własne zaplecze intelektualne. Procesowi dochodzenia do tego etapu i dylematom towarzyszącym jego inicjatorom, zwolennikom i oponentom, poświęcone jest prezentowane opracowanie.

Analizą objęłam te środowiska, które problemami wsi interesowały się szczególnie, bądź to ze względu na codzienne, bliskie kontakty z jej mieszkańcami (ziemianie, przedstawiciele Kościoła), bądź też ze względów ideowych, mimo braku przymusu podejmowania tego rodzaju relacji (pozytywiści, narodowcy). Specyficzne miejsce w tym gronie zajmuje Jan Jeleński, ze swoim programem niewątpliwie konserwatywnym, ale z odcieniem antysemitycznym.

Celem moich analiz jest zrekonstruowanie koncepcji i planów dotyczących propagowania czytelnictwa wśród chłopów w Królestwie Polskim. Chciałabym:

- wskazać i opisać organizatorów i moderatorów tego procesu,

– określić źródła ideowe ich działań (np. inspiracje konserwatywne, pozytywistyczne, narodowe, nauka Kościoła),

– pokazać jak kształtowały się ich poglądy na działalność oświatową (np. jaki ma być stopień zaangażowania w ten proces samych chłopów, a więc czy dominować powinien model patronacki czy emancypacyjny; jakie formy ma przyjmować działalność: wydawanie czasopisma dla ludu, organizowanie bibliotek czy inne inicjatywy; co należy rozpowszechniać: literaturę dla ludu czy literaturę z obiegu wysokiego),

– scharakteryzować typy rozpowszechnianych wartości, preferowane cele (np. modernizacja wsi, awans cywilizacyjny, uświadomienie narodowe),

– a w końcu prześledzić dynamikę opisywanych zjawisk (ewolucję poglądów z uwzględnieniem takich dat granicznych, jak powstanie styczniowe, przełom lat 80. i 90.).

W szerszym wymiarze celem mej pracy jest analiza procesu kształtowania się świadomości polskich chłopów, procesu ich uobywatelniania poprzez włączanie w obszar oddziaływania kultury ogólnonarodowej. Jednocześnie chcę też pokazać zmiany w poglądach elit społecznych (inteligencji, arystokracji czy duchowieństwa), starających się kontrolować ów proces.

Zasadniczym przedmiotem analizy jest okres po 1864 r. Aby jednak pokazać genezę dyskusji i wyodrębnić te wątki, które stanowiły jej trwałe elementy, cofnęłam się do ostatniej ćwierci XVIII w. Cezurę końcową stanowi rok 1905.

Praca składa się - oprócz wstępu i zakończenia - z sześciu rozdziałów. W rozdziale I opisuję genezę dyskusji na temat miejsca chłopów w strukturze społecznej i warunków, na jakich miała się odbywać praca nad podniesieniem ich świadomości cywilizacyjnej, społecznej, kulturowej i narodowej. Wskazuję na konteksty polityczne, w jakich owe procesy się dokonywały, a także szkicuję ramy funkcjonowania szkolnictwa wiejskiego, które stanowiło stały element debaty publicystów i punkt wyjścia wszelkich działań zmierzających do modernizacji wsi. Stosunkowo najwięcej miejsca poświęcam odtworzeniu wypowiedzi publicystycznych z przełomu lat 50. i 60. XIX w. Wynika to z doniosłości refleksji podejmowanej w tym czasie. Oczekiwanie na reformy, rozruchy społeczne na wsi, wypadki polityczne 1861 r., a w końcu przygotowania do wybuchu powstania zaowocowały m.in. wzmożoną dyskusją na temat potrzeby rozwoju oświaty ludowej, a więc także czytelnictwa mieszkańców wsi. Zasadniczym celem tej części pracy jest udowodnienie tezy, że większość wątków debaty nad koniecznością podniesienia statusu kulturowego mieszkańców wsi (w tym upowszechnienia czytelnictwa), pojawiła się w publicystyce na długo przed reformą uwłaszczeniową z 1864 r.,

zanim jeszcze ukonstytuowały się nurty ideologiczne i polityczne, które za jeden z ważnych punktów swego programu obrały pracę na rzecz wsi.

Rozdziały II, III i IV poświęcam prezentacji poglądów, dla których wspólnym mianownikiem jest termin „konserwatyzm”. Stanowisko ziemian, Kościoła katolickiego oraz skrajnie prawicowego antysemitckiego środowiska skupionego wokół czasopisma „Rola” wyrażało się bowiem w chęci zachowania istniejącego porządku społecznego, który został człowiekowi dany przez Boga. Prezentuję główne elementy światopoglądów wymienionych środowisk, a przede wszystkim ich konsekwencje dla propozycji programów oświatowych.

W rozdziale V skupiam się na przedstawieniu poglądów środowiska pozytywistów, niejako z założenia kontestujących ideologię obozu konserwatywnego, kładąc nacisk nie tyle na analizę filozofii pozytywistycznej, ile raczej na specyfikę używanej argumentacji, która powodowała, że owych młodych postępowców postrzegano jako ludzi zmierzających do dekonstrukcji istniejącej rzeczywistości, i którzy zresztą sami chcieli za takich uchodzić.

Rozdział VI zawiera charakterystykę opinii formułowanych przez obóz narodowy, który w analizowanym okresie postrzegano jako alternatywny zarówno dla pozytywistów, jak i konserwatystów. Dopiero w okresie późniejszym jego program uległ modyfikacji, a szeregi zwolenników dość licznie zasilili przedstawiciele środowiska ziemiańskiego.

Najważniejszym źródłem, na którym zostało oparte opracowanie, jest dziewiętnastowieczna prasa, podstawowe miejsce publicznych, inteligenckich dyskusji. Kwerendą objęłam głównie prasę prezentującą poglądy wybranych nurtów ideowych po 1864 r., ale wykorzystałam także niektóre tytuły wychodzące w pierwszej połowie XIX w. oraz w okresie poprzedzającym wybuch powstania styczniowego. Kwerendzie poddałam także dziewiętnastowieczne opracowania poświęcone aktualnym problemom społecznym, ekonomicznym i filozoficznym, pamiętniki, a także – okazjonalnie – teksty literackie przeznaczone dla czytelników wiejskich lub traktujące o wsi oraz listy pasterskie. Oczywiście wykorzystałam również współczesne opracowania naukowe, dotyczące analizowanego zagadnienia.